

Dones en moviment(s)

Segles XVIII-XXI

Publicacions i Edicions

UNIVERSITAT DE BARCELONA

Icaria ✻ editorial

Cristina Borderías i Mercè Renom (eds.)

HISTÒRIA DEL TREBALL

Dones en moviment(s)

Segles XVIII-XXI

Col·lecció Història del Treball

Volum 3

Cristina Borderías
i Mercè Renom (eds.)

Dones en moviment(s)

Segles XVIII-XXI

Publicacions i Edicions

UNIVERSITAT DE BARCELONA

Icaria ♣ editorial

Presentació

Cristina Borderías i Mercè Renom 9

Social movements of women and the public good

Temma Kaplan 19

**Les dones en els moviments socials urbans preindustrials:
Catalunya en el context europeu**

Mercè Renom 49

**Espacios femeninos e identidad obrera en la Cataluña
de finales del siglo XIX: una difícil convergencia**

Michel Ralle 77

Constructores de ciutats: el cas de Barcelona

Isabel Segura Soriano 101

Dones, immigració, moviments veïnals i benestar (1970-1980)

Clara-Carme Parramon 117

Mujeres por la paz frente a la guerra y el militarismo

Enric Prat 135

**“Ho bisogno di te”. La protesta degli anziani per la regolarizzazione
di carers e lavoratori domestici “clandestini” in Italia (2001-2002)**

Raffaella Sarti 165

**Moviments feministes contemporanis i benestar:
reflexions des de la pràctica**

Mireia Bofill Abelló 195

Resums/Resúmenes/Abstracts 201

Autores i autors 213

Cristina Borderías i Mercè Renom

La capacitat per participar plenament en la vida pública és un aspecte fonamental del benestar de les persones (Sen, 1992; Nusbaum, 2002) que s'ha negat a les dones en ser excloses de la ciutadania civil, política i social. Les interpretacions històriques convencionals han tractat d'explicar l'escassa presència de les dones en l'àmbit polític en funció de la passivitat i de l'apoliticisme derivats d'una supossada "orientació prioritària" a la família i a la vida privada. En les últimes dècades, la historiografia feminista ha revisat aquests plantejaments (Zylberberg-Hocquard, 1978; Frader, 1989; Kaplan, 1997) i ha mostrat que les estratègies excloents desenvolupades per les organitzacions obreres i polítiques (Becalli, 1984; Borderías, 1993, 2007; Bengoechea i Renom, 1999; Borderías, Ibarz, Borrell i Villar, 2003) així com la defensa prioritària que aquestes han fet dels interessos masculins (Hartmann, 1994; Hilden, 1986; Gordon, 1991; Coffin, 1996) són un factor clau per analitzar les actituds i les relacions de les dones amb la política i amb les organitzacions del moviment obrer.

En front d'aquest apriorisme sobre el "apoliticisme femení" (Borderías, 1993) avui a Espanya ja comptem amb una notable producció investigadora sobre les mobilitzacions de les dones en reivindicació dels seus drets civils, polítics i socials, que tan mateix no pretenem revisar aquí. Així mateix, hi ha estudis, encara que menys nombrosos, sobre la lluita de les dones pel benestar material: des de les "velles" pràctiques de protesta pels preus del pa, a les més recents formes de conflictivitat laboral, professional o urbana (Villota, 1982; Ramos, 1994; Nash i Tavera, 1994; Ortega, 1998; Diaz, 1999; Burguera, 1999; Cortada 2000; Cabré i Ortiz, 2001; Flecha, Núñez i Rebollo, 2002; Lucea 2002).

Les concepcions clàssiques sobre el que és la protesta, l'acció social i la participació, han limitat les seves investigacions als moviments institucionalitzats, deixant de banda altres tipus de mobilitzacions desenvolupades en espais no formalitzats i basades molt sovint en xarxes flexibles, considera-

des com a formes anacròniques d'acció social, i fins i tot com a reflex “d'immaduresa política”. Per contra, els estudis feministes s'han ocupat de mostrar que aquestes mobilitzacions “espontànies”, mancades d'estructures orgàniques i de lideratges jeràrquics i estables, han tingut un paper fonamental en la resolució més immediata de problemes quotidians, en la resistència política, i en la pràctica de formes alternatives de democràcia (Kaplan, 1997 i 2004).

Molt recentment s'ha atribuït l'auge dels moviments social i l'aparició de noves pràctiques d'acció cívica i política al progressiu allunyament de la política institucional envers les preocupacions quotidianes de la gent. Probablement, la creixent crisi de les organitzacions socials i polítiques tradicionals, juntament amb l'emergència de formes alternatives de participació cívica, estan donant lloc a una visió més inclusiva de la política (Vickers, 1988) i de l'acció social. Amb això s'està produint una relectura dels moviments col·lectius històrics i una restitució del protagonisme femení en les mobilitzacions per la millora dels nivells de vida i del benestar. En aquesta línia se situen, per exemple, els estudis sobre les xarxes de suport a la immigració, tant històriques com actuals, i les anàlisi del paper de les dones en les associacions de veïns del final del període franquista (Ferrer, 1996; Parramon, 2000; Dorel-Ferré, 2002), o en grups més informals que han tingut un paper clau en la millora de les infraestructures urbanes i educatives en els barris (García-Nieto, 1990; Puig, 1991; Segura, 1998, 2001a, 2001b, 2002), en la defensa del medi ambient (Kaplan, 2004; Bosch, Carrasco, i Grau, 2005), o en els moviments per la pau (Aguado, 1999; Nash i Tavera, 2003; Prat, 2006).

Els capítols d'aquest llibre desenvolupen les idees plantejades durant les IV Jornades d'Història del Treball: “Dones, moviments socials i Benestar” (2004), organitzades pel Grup de Recerca d'Història del Treball (Treball, Institucions i Gènere). Des de diverses perspectives posen en relleu les múltiples modalitats i dinàmiques de l'acció col·lectiva que les dones han utilitzat en la seva lluita per la millora del benestar quotidià, entès de manera molt ampla —la cura, l'alimentació, l'habitatge, l'espai urbà, el medi ambient, la mobilitat, la salut, l'educació, el control del propi cos, la sexualitat, l'autonomia, l'autoestima, la creació d'espais de cultura, la participació en la vida de la pròpia comunitat, les llibertats polítiques, l'empoderament... Algunes d'aquestes aportacions són fruit de llargues investigacions; altres presenten les bases de nous estudis; i una d'elles ofereix interessants reflexions sobre la pròpia experiència de participació en el moviment feminista de les últimes dècades. En

conjunt, tots ells amplien la perspectiva sobre la diversitat i la multidimensionalitat de les mobilitzacions de les dones pel benestar en la història i en els moments presents.

El capítol de Temma Kaplan, a partir de la seva llarga trajectòria investigadora sobre els moviments de dones a Espanya i a altres parts del món, aborda una reflexió teòrica sobre el potencial democràtic i igualitari contingut en els moviments informals de dones de classes treballadores i populars a diferents llocs —Espanya, Argentina, Xile, Nigèria, Sud Àfrica, Estats Units... L'autora mostra com aquests moviments socials, tot i no proposar models socials alternatius, ni tan sols qüestionar el sistema econòmic o polític corresponent, constitueixen una via eficaç per la satisfacció de necessitats concretes bàsiques o de resistència a l'opressió, i són un motor de canvi social per la seva capacitat de desestabilitzar l'ordre establert, pel seu impuls a la democràcia directa, amb la implicació i la participació ciutadana en les decisions que afecten les vides de la gent, i l'ampliació de la capacitat d'empoderament de les persones, en especial de les dones.

En el segon capítol, Mercè Renom presenta una anàlisi de les protestes de finals de l'antic règim davant les caresties i les alces de preu dels aliments més bàsics, una temàtica que ha anat aprofundint a partir de l'estudi de cas de Sabadell. En aquesta ocasió adopta la perspectiva de gènere i fa una aproximació a l'àmbit territorial català especialment centrada en la crisi causada per les males collites de l'any 1789 que afectà tot Europa. D'una banda, mostra l'ampli abast dels moviments preindustrials, que transcendien les exigències puntuals i es proposaven el control de la gestió dels béns municipals, l'obtenció de preus "justos" de manera habitual, i una certa redistribució econòmica als àmbits locals a base d'implicar les famílies benestants en aportacions directes que solucionessin els dèficits municipals. I d'altra banda, inscriu el resultat de les seves anàlisis en els debats historiogràfics existents sobre els distints papers de les dones i dels homes en les accions socials de l'època estudiada i observa a Catalunya una activa presència d'unes i altres, tot i la seva diferent forma d'actuació.

L'estudi de Michel Ralle se situa un segle més tard, quan les demandes sobre rebaixa de preus havien deixat pas, de manera prioritària, a les reivindicacions salarials fetes a través d'organitzacions formals, sota control masculí. En aquest context, Ralle analitza dos mitins protagonitzats per dones obres, celebrats l'abril de 1891. L'estudi de detall permet aprofundir en com eren

percebudes i viscudes en els àmbits obrers les desigualtats entre homes i dones i la subjecció patriarcal que afectava les dones treballadores, majoritàries en el tèxtil català; així mateix, mostra la complexa inscripció de les accions de les dones obreres en els codis reivindicatius i identitaris de classe de l'època.

Isabel Segura planteja las repercussions que sobre la vida de les dones va tenir la segregació simultània dels treballs i els espais urbans arran de la revolució industrial. El creixement de les ciutats comportà la fragmentació i la degradació dels nuclis històrics, i no va anar acompanyat de les dotacions de serveis, com mercats, escoles o centres sanitaris. A Barcelona i a les ciutats industrials de Catalunya, els procés s'accentuà a partir de mitjan segle xx, amb un acusat creixement de barris nous, totalment mancats d'infraestructures i serveis. Segura mostra, a través d'alguns exemples, el paper actiu de les dones sobre les transformacions de la Barcelona de les últimes tres dècades.

L'estudi de Clara-Carme Parramon, analitza les accions de les dones en els barris de l'entorn barceloní en els anys setanta del segle xx, tant les inscrites en l'àmbit de les associacions de veïns —els espais compartits amb els homes— com aquelles que es desenvoluparen en altres àmbits que van crear com a propis, o com a serveis per a les dones de l'entorn, entre els que destaquen les vocalies de dones o els centres de *plàning*. Parramon desvela una genealogia que enllaça els moviments veïnals dels anys setanta, amb les xarxes de solidaritat teixides per les dones en les dècades precedents, entorn dels presos polítics. Analitza les mobilitzacions veïnals i el seu paper, no solament en la millora de les condicions de vida en els barris (creació de dispensaris, escoles, guarderies, creació de xarxes d'acollida i d'integració dels emigrants), sinó també en la transformació de la pròpia vida de les dones (creació de centres d'informació sexual, planificació familiar i control de la natalitat, grups de discussió, espais de formació, xarxes de sociabilitat, etc.). I mostra el procés d'empoderament de les dones, que va transformar alhora les protagonistes i els seus entorns.

En el seu capítol, Enric Prat presenta el pensament per la pau i les accions antimilitaristes del moviment feminista i de diversos grups de dones, des dels anys vuitanta del segle xx fins als temps més recents. El punt de partida són els moviments catalans, però el focus s'amplia i permet veure com aquest tipus de moviments han anat sorgint arreu del món en les darreres dècades. L'autor analitza els plantejaments, les pràctiques, les solidaritats i les relacions

i xarxes que es van establint entre grups. Se centra en les reaccions contra tot tipus de violència bèl·lica, incloses les agressions sexuals massives, que esdevenen una arma de guerra; destaca les propostes mediadores i constructores de processos de pau i resolució justa de conflictes, amb el diàleg com a camí per la superació de l'odi i la consecució del reconeixement mutu de les parts; i mostra la funció de les xarxes de solidaritat i de suport entre grups, i l'eficàcia de la difusió d'idees i d'experiències.

El text de Raffaella Sarti parteix de l'anàlisi d'una vivència italiana recent: la mobilització de gent anciana el novembre de 2001 a Roma, propagada a continuació a d'altres ciutats com Gènova, Padova, Nàpols, Florència, Livorno i Novara, en demanda de mesures per la regulació de la situació de les persones immigrades dedicades a l'atenció domèstica de gent d'edat avançada, en un moment en que el govern de centre-dreta preparava un projecte de llei restrictiu. Va ser un moviment no específicament femení, però que afrontava un àmbit del benestar tradicionalment reservat a les dones, com és el de la cura de les persones. L'autora parteix de l'anàlisi d'aquests fets i s'introdueix en el context de la demanda de treballs de cura de persones dependents als països europeus al llarg del segle xx, i en la problemàtica dels treballadors i treballadores del servei domèstic.

Mireia Bofill, una figura clau del feminisme català, es basa en la seva experiència i les seves reflexions per mostrar els canvis que han experimentat les polítiques de les dones al llarg de les darreres dècades, i posa en relació aquests canvis amb l'evolució de la economia, dels models familiars i de les polítiques socials posteriors a la Segona Guerra Mundial.

Esperem que aquesta publicació estimuli l'interès pel debat i la recerca sobre la participació de les dones en els moviments socials i sobre les distintes formes que prenen les seves mobilitzacions. D'aquesta manera el nostre treball hauria acomplert el seu objectiu fonamental.

■ Referències

- AGUADO, Anna (ed.) (1999): *Mujeres, regulación de conflictos sociales y cultura de paz*, València, Universitat de València.
- BECALLI, Bianca (1984): "Italy", a Alice H. Cook, Val R. Lorwin i Arlene Kaplan Daniels (eds.), *Women and Trade Unions in Eleven Industrialized countries*, Washington, Temple University Press: 184-214.

BENGOECHEA, Soledad i RENOM, Mercè (1999): *Memòria i compromís. Clases trabajadoras, sindicalisme i política al Prat de Llobregat (1917-1979)*, Barcelona, Columna.

BORDERÍAS, Cristina (1993): *Entre Líneas. Trabajo e identidad femenina en la España Contemporánea. La Compañía Telefónica, 1924-1980*, Barcelona, Icaria.

BORDERÍAS, Cristina (ed.) (2007): *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea, 1836-1936*, Barcelona, Icaria.

BORDERÍAS, Cristina, BORRELL, Mónica, IBARZ, Jordi i VILLAR, Conchi (2003): "Los eslabones perdidos del sindicalismo democrático: la militancia femenina en las CCOO de Catalunya durante el franquismo", *Historia Contemporánea*, 26: 161-206.

BOSCH, Anna, CARRASCO, Cristina i GRAU, Elena (2005): "Verde que te quiero violeta. Encuentros y desencuentros entre feminismo y ecologismo", epíleg a Enric Tello, *La historia cuenta. Del crecimiento económico al desarrollo humano sostenible*, Barcelona, Nous Horitzons i El Viejo Topo: 321-346.

BURGUERA, Mónica (1999): "La formación de una identidad laboral femenina: las hilanderas en Huelva, Valencia, 1873", a Anna Aguado, *Mujeres, regulación de conflictos sociales y cultura de la paz*, València, Publicacions de la Universitat de València: 110-115.

- CABRÉ, Montse i ORTIZ, Teresa (2001): *Sanadoras, matronas y médicas en Europa, Siglos XII-XX*, Barcelona, Icaria.

CAMPOS LUQUE, Concepción (2001): *Mercado de Trabajo y género en Málaga durante la crisis de la Restauración*, Granada, Universidad de Granada, Colección Feminae.

CARRASCO, Cristina (ed.) (2001): *Tiempos, trabajos y género*, Barcelona, Universidad de Barcelona.

CARRERO BLANCO, Claudia (2004): "Las mujeres y las huelgas: modalidades de participación femenina en la conflictividad laboral durante la dictadura franquista", *Dezê-me*, 8, 2004: 19-24.

COFFIN, Judith (1996): *The Politics of Women's Work*, Princeton University Press.

- DIAZ, Pilar (1999): “Coser y luchar: las huelgas de la fábrica Rok Madrileña de 1976”, a Anna Aguado, *Mujeres, regulación de conflictos sociales y cultura de la paz*, València, Publicacions de la Universitat de València: 144-155.

DOREL-FERRÉ, Gràcia (2002): “Obreres d'Esparreguera (1950-1930)”, a Cristina Borderías (dir.) i Soledad Bengoechea (coord.), *Les dones i la història al Baix Llobregat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat, vol. 1: 433-447.

- FERRER ALÓS, Llorenç (1996): “Las colonias industriales: inmigración y estructura familiar en Cataluña”, a Manuel González Portilla i Carmele Zarraga (eds.), *Los movimientos migratorios en la construcción de las sociedades modernas*, València, Publicacions de la Universitat de València: 315-335.

FLECHA, Consuelo, NUÑEZ, Marina i REBOLLO, M. José, (dirs.) (2002): *Mujeres y Educación, saberes, prácticas y discursos en la historia*, Sevilla, Miño y Dávila.

FRADER, Laura (1989): “Beyond separate Spheres: Women, the Family and Protest in Nineteenth and Twentieth-Century France”, a Debra R. Kaufman (1989), *Private/Public Spheres: Women, Past and Present*, Boston, Northeastern University Press.

- GÁLVEZ, Lina (2001): *La compañía Arrendataria de Tabacos, 1887-1945, Cambio tecnológico y empleo femenino*, Sevilla, LID.

GARCÍA-NIETO, Carmen (dir.) (1990): “Marginalidad, Movimientos Sociales, Oposición al Franquismo. Palomeras, un barrio obrero de Madrid 1950-1980”, a Javier Tusell, Alicia Altet i Abdón Mateos (coords.), *La oposición al régimen de Franco. Estado de la cuestión y metodología*, Madrid, UNED, vol. 2: 269-286.

GORDON, Elanor (1991): *Women and the Labour Movement in Scotland (1850-1914)*, Oxford, Clarendon Press.

- HARTMAN, Heidi (1994): “Capitalismo, patriarcado y segregación de los empleos por sexos”, a Cristina Borderías, Cristina Carrasco i Carme Alemany (eds.), *Las mujeres y el trabajo: rupturas conceptuales*, Barcelona FUHEM-Icaria: 253-294 (primera versión original inglés, 1973).

HILDEN, Patricia (1986): *Working Women and Socialist Politics in France, 1880-1914*, Oxford, Clarendon Press.

- KAPLAN, Temma (1997): *Crazy for democracy. Women in grassroots movements in the U.S. and South Africa*, New York, Routledge.

KAPLAN, Temma (2004): *Taking back the streets. Women, youth and direct democracy*, Berkeley, University of California Press.

- LUCEA AYALA, Víctor (2002): “Amotinadas: las mujeres en la protesta popular de la provincia de Zaragoza a finales del siglo XIX”, *Ayer*, 47: 185-206.
 - MCCORMACK, Thelma (1975): “Towards a non-sexist perspective on social and political change”, a Rosabeth M. Kanter i Marcia Millman (eds.), *Another Voice*, New York: Doubleday: 1-33.
 - NASH, Mary i TAVERA, Susana (1994): *Experiencias desiguales: conflictos sociales y respuestas colectivas (siglo XIX)*, Madrid, Síntesis.
- NASH, Mary i TAVERA, Susana (eds.) (2003): *Las mujeres y las guerras*, Barcelona, Icaria.
- NUSBAUM, Martha (2002): *Las mujeres y el desarrollo humano*, Barcelona, Herder.
- ORTEGA Margarita (1998): “Estrategias de defensa de las mujeres de la sociedad popular española del Siglo XVIII, *Arenal*, 5/2 (Julio –diciembre): 277-305.
 - PARRAMON, Clara-Carme (2000): *Similituds i diferències. La immigració dels anys 60 a l'Hospitalet*, l'Hospitalet, Centre d'Estudis de l'Hospitalet.
- PRAT, Enric (2006): *Moviéndose por la Paz. De Pax Christi a las movilizaciones contra la guerra*, Barcelona, Hacer.
- PRAT, Enric (ed.) (2007): *El moviment per la Pau a Catalunya: passat, present i futur*, Barcelona, Generalitat de Catalunya i Universitat Autònoma de Barcelona.
- PRAT, Enric, RENOM, Mercè i RETUERTA, M. Luz (dirs), HACHUEL, Esther, (coord.) (en premsa): *Constructors de consciència i de canvi. Una aproximació als moviments socials des del Baix Llobregat (segles XVII-XXI)*, Sant Feliu de Llobregat, Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat.
- PUIG, Angelina (1991): “Nivell de vida, condicions laborals i mobilització antifrànquista a Sabadell, 1940-1970. Una aproximació des dels testimonis orals”, *Arraona. Revista d'Història*, 8: 63-75.
- RAMOS, Maria Dolores (1994): “Realidad social y conciencia de la realidad en la mujer: obreras malagueñas frente a la crisis de subsistencias”, a Carmen García-Nieto (ed.), *Ordenamiento jurídico y realidad social de las mujeres*, Madrid, Universidad Autónoma de Madrid: 299-310.
- RAMOS, Maria Dolores (ed.) (2005): “República y Republicanas”, Dossier, *Ayer*, 60.
- SEGURA SORIANO, Isabel (1998): *Dones de l'Hospitalet*, l'Hospitalet de Llobregat, l'Ajuntament.

SEGURA SORIANO, Isabel (2001a): *Dones de Sants-Montjuïc. Itineraris històrics*, Barcelona, l'Ajuntament.

SEGURA SORIANO, Isabel (2001b): *Dones de Sant Andreu. Itineraris històrics*, Barcelona, l'Ajuntament.

SEGURA SORIANO, Isabel (2002): *Dones de Sant Martí*, Barcelona, l'Ajuntament.

SEN, Amartya (1992): *Inequality Reexamined*, Oxford, Clarendon Press.

- VICKERS, Jill (1989): "Feminist Approaches to Women in Politics", a Linda Kealey i Joan Sangster (eds.), *Beyond the Vote*, Toronto, University of Toronto Press: 16-36.

VILLOTA, Paloma (1982): "Los motines de Castilla la Vieja de 1856 y la participación de la mujer. Aproximación a su estudio", Actas de las Primeras Jornadas Interdisciplinarias, *Nuevas Perspectivas de la Mujer*, Seminario de Estudios de la Mujer, Madrid, Universidad Autónoma de Madrid: 136-162.

- ZYLBERBERQ-HOCQUARD, Marie-Helene (1978): *Féminisme et syndicalisme en France*, Paris, Anthropos.

Clara-Carme Parramon

Durant el tardofranquisme i la transició política cap a la democràcia la participació femenina en els moviments socials fou determinant per a la seva mateixa existència i tingué com a focus central la lluita pel benestar col·lectiu i individual¹; i això, tant en relació al desig de com es volia que fos la vida a les ciutats, com respecte a les pròpies vides com a dones. No fou aliè a aquest fet el doble vessant que caracteritzà la participació femenina en aquells moviments socials: un protagonisme generalitzat en els espais mixtos que fou paral·lel a la creació d'espais específicament de dones.

A Catalunya els moviments socials dels anys setanta assoliren una intensitat i extensió rellevants i, més concretament, els moviments veïnals que, com és sabut, foren motor de molts altres moviments avui plenament consolidats. S'iniciaren i es desenvoluparen en els barris perifèrics dels grans nuclis urbans; barris que, a l'entorn de fabulosos negocis especulatius, s'havien creat de nou en nou o havien crescut extraordinàriament arran de les intenses migracions que tingueren lloc sota el franquisme.

L'ideari fortament patriarcal del règim dictatorial franquista incloïa una concepció immobiliària del paper de la dona, com a 'reina del hogar' i com a garant dels principis del nacionalcatolicisme, amb la capacitat de decisió supeditada a l'autoritat del pare o del marit. Les contradiccions d'aquest discurs amb la realitat femenina es posà especialment de manifest en les dècades centrals de la dictadura. La vida de milers i milers de dones, treballadores en la seva gran majoria, va canviar radicalment arran dels ingents moviments migratoris que es derivaren de les decisions politicoeconòmiques entorn a les quals

¹ En els últims anys, el protagonisme femení en les lluites per la millora del benestar de la comunitat està sent estudiat tant a Espanya com internacionalment (Cucó, 2004).

els poders franquistes planificaren el procés industrialitzador en el conjunt de l'Estat; un procés que, per descomptat, va afectar igualment la població masculina². Es tractà de mobilitzacions de grans contingents humans que afectaren tot el territori peninsular i s'estengueren cap a Europa, conformant un sistema migratori complex que no va remetre fins a la meitat dels anys setanta³. Com és sabut, Catalunya, i més concretament l'àrea metropolitana de Barcelona, fou una de les principals zones receptores d'aquells grans desplaçaments de població, tant per les persones que cercaven una millora de les seves condicions de vida, com per les que continuaren havent de fugir dels seus llocs d'origen a causa de la repressió política⁴.

En aquest marc, un dels aspectes que més qüestionà l'ideari femení del franquisme fou el rol pioner de moltes de les dones en l'inici de les xarxes migratòries procedents de la zona nord i oest de la península; també hi hagueren dones del sud i del centre que encetaren la cadena familiar o van emigrar soles⁵, tot i que en menor mesura. En el cas de les dones d'origen gallec es tractà d'un fet que va representar una tendència significativa, quantitativament parlant, que fa palès l'androcentrisme de les generalitzacions respecte al rol pioner de l'home, tan comunes quan es tracta de les migracions.

A les profundes transformacions de la vida, inherents al fet d'emigrar, s'hi afegeix el pas de societats rurals, d'on procedien la majoria de dones, a societats urbanes. De manera especial, en els anys seixanta es concentrà la major intensitat d'aquells fluxos migratoris en un escenari de transformacions de gran abast en tots els àmbits, en les quals es trobaren sobtadament immerses les vides de milers de dones.

² És pertinent assenyalar que, a nivell de discurs dominant, la població masculina que emigrava no entrava, tanmateix, en contradicció amb el rol social adscrit al seu sexe.

³ Podeu veure Cardelús, Pascual de Sans, i Solana Solana (1999).

⁴ Angelina Puig (1995) ha estat una de les investigadores pioneres a posar de manifest aquest tema. Així mateix, a les històries de vida que estic recollint per a l'estudi en curs sobre les migracions femenines sota el franquisme, es documenta que en alguns casos la repressió política continuava sent motiu d'emigració a la segona meitat dels anys seixanta.

⁵ Per a una aproximació a les diferències entre processos migratoris segons orígens, relacionades amb estructures socioeconòmiques, sistemes de tinença de la terra, sistemes hereditaris, característiques de les unitats domèstiques i cultures migratòries, podeu veure Parramon (2000).

Es podria pensar que, arran de l'emigració, el principal canvi en les vides femenines es referia a iniciar-se en el treball remunerat. Malgrat l'extensió i solidesa de l'estereotip social sobre la pretesa recent incorporació femenina al mercat laboral, la realització de treballs remunerats en els llocs d'origen per part de les dones que emigraren, de les seves mares, de les seves àvies, és un fet inqüestionable. El més comú era el treball en el camp i en el servei domèstic, feines a les quals s'incorporaven des d'edats molt joves. En conseqüència, la seva escolarització havia estat curta i irregular i, per tant, els nivells d'instrucció eren baixos, tot i que hi havia diferències notables segons regions d'origen (Parramon, 2002: 301-325).

Però, les dones immigrades sí que generalment recorden com a molt durs els processos d'adaptació i d'integració laboral i social dels primers anys, en primer lloc, pel que fa a les condicions laborals i d'habitatge, però també a d'altres aspectes com els desplaçaments en un entorn urbà desconegut, la debilitat de les xarxes de relació, que en alguns casos podien ser inexistents a l'arribada, l'existència d'una altra llengua, etc. En els anys seixanta, aquesta nova situació personal i familiar tenia lloc en un context general on imperava l'ascens dels valors de la societat de consum que caracteritzà aquella dècada; els canvis en els models de comportament, i de les relacions socials que se'n derivaren, entraven en contradicció amb l'ideari franquista respecte del paper de les dones en la societat⁶. El procés d'assentament que acostumava a propiciar l'accés a un habitatge propi, i el fet que aquest es donés en entorns urbans infraurbanitzats i sense pràcticament serveis públics bàsics, foren condicions que potenciaren el sorgiment dels moviments veïnals iniciats a finals de la dècada. El protagonisme femení en aquests moviments s'estengué ràpidament en els anys setanta, en el context del creixent moviment feminista i de la crisi del sistema de valors patriarcals i del model femení tradicional, no solament respecte de la situació d'inferioritat a què la dictadura havia situat les dones en relació als drets socials i polítics, sinó també respecte de molts altres àmbits de la vida, com els patrons de relació entre dones i homes, les normes sexuals o l'accés de les dones a l'activitat pública en general.

⁶ Moreno Sardà (2002) analitza el tema, comparant les continuïtats i canvis entre diverses generacions femenines del segle xx.

A la crisi dels valors patriarcalcs també hi havia contribuït la mobilització contra el prominent androcentrisme de l'aparell legislatiu franquista, ja iniciada en els anys cinquanta per alguns col·lectius femenins. Les característiques de les dones d'aquests col·lectius eren molt diferents de les que en els setanta encapçalarien els moviments veïnals en barris d'immigració i també ho foren els seus àmbits de lluita. No obstant això, en els anys seixanta s'establiren vinculacions diverses entre unes i altres dones, de manera que es crearen xarxes entre espais de dones sense connexió aparent. Tot seguit em referiré breument a aquest procés perquè, al meu entendre, es relaciona amb el futur lideratge que algunes dones assoliren en els moviments veïnals, motiu d'aquest article.

■ Antecedents femenins dels moviments socials dels anys setanta

Una de les característiques que sovint no s'inclou en els estudis sobre els trets bàsics que definien la dictadura franquista és el marcat caràcter sexual que tingué la confiscació dels drets polítics i socials en què s'assentà el nou règim. Les discriminacions contra les dones abraçaven tots els àmbits de la seva vida i afectaven les relacions de maternitat, familiars, socials, professionals, laborals, econòmiques i polítiques.

La confiscació dels drets civils, socials i individuals de les dones, que òbviament incrementava el pes dictatorial del nou règim sobre la població femenina, explica que a les dècades centrals de la dictadura ja es fessin públiques les primeres veus femenines a favor de la igualtat de drets entre homes i dones⁷. Les primeres mobilitzacions contra aquestes discriminacions aparegueren en els anys cinquanta de la mà de dones professionals del camp del dret, lligades al món acadèmic i no addictes al règim, algunes de les quals s'havien format durant la II República. En algunes grans ciutats, especialment Madrid i Barcelona, s'organitzaren col·lectius diversos i a finals dels anys seixanta també proliferaren les publicacions i traduccions d'obres sobre el tema (Moreno Sardà, 2002: 245).

En plena dictadura, es posaren en joc pràctiques de relació entre dones vinculades amb les iniciatives per la igualtat de drets i dones que iniciaven

⁷ Podeu veure l'estudi de Ruiz Franco (2002), que també incorpora una síntesi il·lustrativa d'aquella confiscació de drets.

accions en un àmbit molt diferent, que propiciarien lideratges femenins en els moviments veïnals dels anys setanta. Els antecedents d'aquestes xarxes de relació es troben en la lluita contra la repressió política i, més concretament, en un àmbit de reconegut protagonisme femení pel benestar col·lectiu: les pràctiques solidàries. A la segona meitat dels anys seixanta, dones treballadores, molt sovint immigrades, entraren en contacte amb cercles femenins d'advocades. Es tractava de dones que, a l'època, es trobaven en entorns comunistes i cristians, i que s'havien iniciat en activitats solidàries amb gent empresonada, homes especialment, i les seves famílies. Realitzaven campanyes de recollida de menjar, diners, llibres; col·laboraven en la confecció dels paquets per als empresonats; visitaven les seves famílies, els donaven el suport necessari i les mantenien informades de l'acció judicial en curs i de les gestions que se'n derivaven. L'organització més coneguda en aquesta línia fou el Movimiento Democrático de Mujeres.

Aquest moviment solidari generat en els anys seixanta, que vinculava la gent empresonada i les seves famílies amb les advocades, era, doncs, articulada per dones, molt sovint immigrades, que en aquests espais de relació adquiriren nous coneixements i experiències; un bagatge nou que més tard posarien adequadament al servei dels moviments veïnals dels anys setanta. Destacaré aquí tres elements molt diferents entre si, que, al meu entendre, contribuïren a la creació i pervivència de xarxes de relació entre espais de dones tan heterogenis.

D'una banda, mencionaré un element que tingué un pes notable en el desenvolupament de la resta dels aspectes que exposo. Es tracta del fet que entre les dones treballadores que s'organitzaren entorn a les pràctiques solidàries, predominava la consciència de classe, un factor que contribuïa a comprendre els efectes que té l'existència de les classes socials i, en conseqüència, a gestionar en millors condicions les barreres culturals i les diferències ambientals que acompanyen les pràctiques de relació interclassistes. Els records, sempre molt valorats positivament, posen de manifest que les dones de classe treballadora es van sentir ben acollides per les dones professionals del dret, i que entre elles es generaren lligams que, des de relacions d'autoritat femenina, perdurarien en el temps. Més enllà de les informacions i de les gestions relatives als homes empresonats, les relacions es teixiren a l'entorn de la informació mútua sobre la situació social i política del moment; en aquest terreny, les treballadores conegueren les lleis discriminadores contra les dones i les seves alternatives, i alhora es posà de manifest la necessitat de l'assumpció

femenina de responsabilitats públiques. Els canals de relació que s'establiren foren sòlids i serien mobilitzats quan posteriorment ho requerís l'activitat en els moviments veïnals i en els espais entre dones dels anys setanta.

D'altra banda, els elements més relacionats amb el debat sobre l'opressió femenina entorn als quals es va anar teixint aquella relació foren molt útils quan, en les visites d'aquelles dones treballadores a les famílies dels empresonats —espai on sovint s'aconseguia una progressiva relació de confiança amb les esposes—, es descobrien formes d'opressió femenina, com ara el control exclusivament masculí dels diners, els maltractaments, el desconeixement per part de les esposes de les activitats sindicals i polítiques dels marits, etc. Es tractava de fets que generaven impacte, atès que aquells marits eren a la presó precisament per lluitar per una societat lliure i justa, i, en canvi, quan era el cas, algunes de les pràctiques de relació amb les seves esposes i en el si de les seves famílies poc tenien a veure amb els valors respecte dels quals apareixien socialment com a indiscutibles representants. Les relacions amb les advocades proporcionaven elements d'anàlisi per interpretar aquelles pràctiques com a manifestacions del patriarcat.

El tercer aspecte es refereix a l'exercici, pròpiament dit, de les pràctiques solidàries, exercici que endinsà moltes dones en experiències noves i molt diverses sobre aspectes de la gestió administrativa, sobre els canals per mobilitzar recursos materials i econòmics, sobre l'organització i manteniment de les xarxes de relació, i sobre les diferents pautes de comportament segons fossin els sectors socials als quals accedien en l'articulació d'aquelles pràctiques solidàries; en definitiva, un bagatge de coneixements nous que en els anys setanta adaptarien a uns altres àmbits de la lluita pel benestar.

Al tombant de la dècada dels anys seixanta, aquestes dones treballadores i molt sovint immigrades foren referents clau en el naixement i l'extensió dels moviments veïnals. Formaven part del teixit d'una xarxa femenina que, a l'entorn de les pràctiques solidàries contra la repressió política, havia establert vincles entre dones de procedències socials molt diferents, espais de vida, habitatges i ambients molt distants uns dels altres. I aquestes distàncies es tornarien a recórrer en ambdues direccions a l'entorn dels moviments socials del tardofranquisme i la transició política, especialment en les activitats dels espais de dones que sorgiren en el marc d'aquells moviments.

■ Moviments veïnals dels anys setanta: pràctiques femenines pel benestar

Com ja he dit i és ben sabut, els moviments veïnals que s'havien iniciat en els barris obrers de ciutats i pobles grans, especialment en les àrees metropolitanes entre les quals va destacar la de Barcelona, tingueren un pes molt decisiu en els moviments socials dels anys setanta⁸. Aquests barris perifèrics, que presentaven greus dèficits de serveis públics, als quals s'afegien fortes mancances en infraestructures urbanes, eren els barris on vivia la majoria de la població immigrada. La vida quotidiana es ressentia fortament d'aquelles mancances, perquè calia fer més hores de treball remunerat per aconseguir l'accés de les criatures a l'ensenyament privat, perquè l'atenció sanitària sovint requeria grans desplaçaments i era sinònim d'amuntegament, perquè hi havia dèficits en el transport públic, o en els mercats, etc. Si tenim en compte que la població femenina immigrada era majoritàriament jove i adulta, amb menors percentatges de dones grans, i que alhora es trobava en procés d'assentament en la nova societat, és fàcil entendre que no sempre poguessin funcionar adequadament les xarxes familiars femenines de suport, que tant eficaçment entren en joc en comunitats arrelades, quan l'entorn ho requereix. Així doncs, a la duresa de les condicions de vida de moltes dones, s'afegia, per exemple, el patiment per haver de deixar la canalla sola a casa o al carrer, en no poder compaginar horaris laborals i escolars, problema encara més greu amb criatures petites, a causa de la inexistència d'escoles bressol.

L'assumpció especialment femenina de la responsabilitat d'atenció i cura de les persones explica que fossin les dones les afectades en primera línia per la manca d'aquests serveis públics o pels enormes dèficits que presentaven els pocs serveis existents. És a dir, es donaven totes les condicions perquè la lluita per alguns dels drets bàsics de les persones, que caracteritzen les nostres societats quan se les qualifica de societats del benestar, mobilitzés molt especialment milers de dones. En aquest context, les reivindicacions més generalitzades foren les referides a equipaments relacionats amb l'ensenyament i la sanitat. De fet, si avui es ressegueixen els orígens d'una part impor-

⁸ Podeu veure l'estudi de Huertas i Andreu (1996) sobre els moviments urbans de la segona meitat del segle xx a Barcelona, encarregat per la Federació d'Associacions de Veïns de Barcelona, mentre era presidida per Roser Argemí.

tant dels equipaments públics en educació i salut de molts barris de les nostres ciutats, s'arriba a les reivindicacions dels moviments socials dels anys setanta i al rellevant protagonisme que hi tingueren les dones.

La consecució dels serveis públics bàsics per al benestar col·lectiu estava directament relacionada amb la lluita pel sòl destinat als usos públics i, per tant, contra el negoci immobiliari i el poder polític que, si més no, deixava fer. D'aquesta manera s'anà configurant una idea de ciutat que, tot i que avui pot semblar secular, fa trenta anys era radicalment trencadora amb les polítiques urbanístiques dominants⁹. El doble vessant que interrelacionava el desig de parcs, places i jardins, amb la lluita perquè no es construïssin més blocs i perquè es requalifiqués sol urbà per a usos públics, estava posant les bases d'una idea de ciutat on prevalia l'esbarjo de la canalla i la gent gran, on la població en general pogués gaudir d'un entorn fet a la mida humana, afavorit per la proximitat dels serveis; una idea de ciutat per a la convivència. L'experiència del transitar de les dones per la ciutat es configurava com una valuosa aportació femenina als processos de decisió sobre disseny urbanístic dels seus barris, a la presa de decisions sobre quins solars erms eren més adequats per a una escola o un ambulatori, per fer-hi una plaça o perquè fossin més pròpiament jardins¹⁰. I això, tant pel que fa al coneixement minuciós del territori, com a les consideracions relacionades amb les diverses necessitats, capacitats i possibilitats de les persones segons les etapes del cicle de vida.

La potència dels moviments veïnals dels anys setanta es posa especialment de manifest si es recorda que aconseguiren aturar els plans d'algunes immobiliàries i frenar la construcció de nous blocs d'habitatges; que organitzaren i mantingueren llargues vagues de lloguers contra els organismes públics de l'habitatge del franquisme pel condicionament dels blocs i la urbanització de l'entorn; que obligaren a modificar plans urbanístics, crearen places i les ajardinaren, netejant espais erms i instal·lant-hi mobiliari urbà, arbres i plantes. També és destacable el fet que, en els processos de preparació de l'activitat reivindicativa, la informació i la posada en comú d'elements crítics molt sovint generava una potent dinàmica cultural, completada amb conferències, taules rodones, etc.

⁹ Sobre la visibilitat i invisibilitat de l'acció femenina en espais urbans, vegeu Valle (1997).

¹⁰ En relació a barris d'immigració podeu veure l'obra de Segura Soriano, especialment el seu estudi sobre l'Hospitalet (1998).

El protagonisme femení en aquelles lluites pel benestar no se circumscriu únicament a la gran participació de les dones en les convocatòries col·lectives. Com ja he esmentat, en la mateixa gestació dels moviments també aparegué un lideratge femení que molt sovint s'havia iniciat en l'organització i presa de decisions en els afers públics a l'entorn de les pràctiques solidàries dels anys seixanta contra la repressió. Alhora, és rellevant tenir en compte que les dones que a l'època focalitzaven la seva militància a l'àmbit sindical també tingueren una relació fluida amb el moviment veïnal i que en alguns casos va ser des d'aquesta altra experiència de lluita que s'encapçalà la creació d'associacions de veïns i veïnes¹¹.

Aquestes actives presències femenines van facilitar que altres dones s'impliquessin ràpidament en els moviments, en primera persona, de tal manera que no foren excepcionals els casos en què les presidències de les Associacions de Veïns eren exercides per dones¹². La invisibilitat femenina, que es deriva de l'omissió del femení *veïnes* en el nom de les entitats que encapçalaren aquells moviments veïnals, contrasta fortament amb l'extensió i profunditat del protagonisme de les dones. L'entramat d'activitats que requeria el desenvolupament del moviment social era sostingut per les dones, juntament amb homes jubilats, aturats i treballadors a torns alterns. Així doncs, per tal que a la sortida de les escoles es recollissin signatures demanant més centres públics, o per tal que en els dispensaris es repartissin fulls volants explicant que calien ambulatoris, o per tal que en horari de matí es poguessin portar o recollir documents, fer gestions, vigilar què feia la immobiliària, etc., era imprescindible la dedicació de les dones que combinaven els horaris dels seus treballs amb aquests serveis a la comunitat.

I entre aquestes mobilitzacions que abraçaven objectius molt diversos del benestar col·lectiu, també apareixien preocupacions i reivindicacions de caire més general com les accions contra els preus del menjar o la carestia de la vida, que tenien lloc principalment en els mercats. Altres pràctiques foren directament solidàries, com les recollides de diners, porta per porta, per recol-

¹¹ En el seu estudi sobre militància sindical femenina sota el franquisme, Borderías, Borrell, Ibarz i Villar (2003) tracten aquestes interrelacions entre moviments socials.

¹² Trayner (2002) s'introdueix en aquesta qüestió, referint-se als anys de la transició política, i presenta dades contextualitzades de participació femenina en les juntes de l'Associació de Veïns d'un barri de l'Hospitalet de Llobregat, una informació molt excepcional encara avui en dia.

zar els treballadors d'empreses en vaga, que sense desconfiança les dones donaven habitualment a altres a qui no coneixien, però que es presentaven com a membres de les organitzacions veïnals. Això dona la mesura de l'ampli suport popular que tenia el moviment veïnal, encara que les convocatòries a nivell d'un barri concret acostumessin a aplegar pocs centenars de persones, tret de situacions excepcionals, atès que la presència de les forces repressives estava pràcticament assegurada. Alhora, i com és sabut, l'acció repressiva era un factor rellevant perquè col·lectivament es prenguéss, o s'enfortís, la consciència que l'objectiu general de lluita era l'enderrocament de la dictadura i la consecució de la democràcia.

En un altre terreny, és interessant destacar un tret que va anar caracteritzant algunes pràctiques de l'activitat reivindicativa veïnal: es tracta del component lúdic que les acompanyava (jocs infantils, xocolatades, música, etc.) que, en canvi, era pràcticament inexistent en altres tipus de moviments on el protagonisme masculí era predominant. No pretenc atribuir exclusivament aquesta característica a la presència femenina. Per descomptat que les condicions en què es desenvolupaven els moviments veïnals i el moviment obrer, per exemple, eren radicalment diferents; i que el fet d'organitzar jocs en el solar en què es reivindicava una escola afavoria la consecució dels permisos de les autoritats franquistes per dur a terme l'acció i alhora propiciava una major aflluència de veïnat. Tanmateix, al meu entendre, aquests elements posen de manifest que són les dones les que en major mesura saben trobar maneres que permeten la confluència harmoniosa de persones de totes les edats; i, més enllà, que són les dones les que, al llarg de la història, més han tendit a viure i entendre la vida no segregada en compartiments estancs.

Aquests processos col·lectius feren eclosió amb tota la seva intensitat durant la transició política cap a la democràcia i cristal·litzaren en un component del benestar col·lectiu de caràcter simbòlic, la transcendència del qual és rellevant per la consolidació de processos d'integració social en contextos d'immigració. Es tracta de la construcció d'identitats col·lectives de barri; unes identitats que es teixien en relació amb el barri on es vivia, que alhora era el lloc on es lluitava perquè prevalgués el criteri del benestar comunitari en l'ordenació i l'ús del territori. I sovint determinats espais concrets, on convergien activitats reivindicatives i lúdiques, anaren adquirint una significació col·lectiva com a referents simbòlics d'aquella identitat de barri. No fou aliena a aquests processos identitaris la reconstrucció de revetlles i festes majors dels barris, dinamitzades també per les associacions de veïns i veïnes juntament

amb d'altres entitats que, sota el seu aixopluc, es van anar creant durant la transició política (les associacions de pares i mares de les escoles, de gent jubilada, de gent jove, entitats culturals, d'esplai, escoles per a la gent adulta, etc.). La progressiva extensió territorial dels moviments, afavorida per la generació i la coordinació d'aquestes noves entitats, contribuï a reforçar el sentiment de pertinença, no només al barri on es residia, sinó també al municipi del qual el barri formava part, és a dir, la identitat ciutadana —o, quan no es tractava d'una ciutat, la identitat de poble—, al principi singularment dèbil en les àrees de molta immigració.

Testimonis directes de dones recorden que molts caps de setmana s'aixecaven ben d'hora i deixaven el menjar fet perquè hi havia activitats culturals, festives o directament reivindicatives; o, fins i tot, recorden que en temps d'intensificació de les lluites, l'activitat podia arribar a ser diària quan, per exemple, es tractava de no deixar construir més blocs. Són records que il·lustren com la lluita pel benestar col·lectiu va arribar a formar part de la vida quotidiana de moltes dones. Les paraules d'una dona entrevistada mostren molt bé la profunditat de les experiències:

Yo, por ejemplo, tenía unos valores o tenía una sensibilidad hacia ciertas cosas, hacia el desvalido, hacia... Pero las cosas no tenían nombre ni apellido. Y todo eso lo fui cambiando mucho: tomar conciencia de..., de muchas cosas... Me transformé, cambió mi mentalidad, por ejemplo en cosas morales, en muchas cosas... Tomar conciencia de mujer y del papel de la mujer. Y entonces yo en eso me hago muy, muy rebelde; muy feminista y muy rebelde.

Probablement, es podria parlar d'un abans i un després en la vida de moltes dones, pel que fa a la manera d'estar en el món. I en això hi jugaren un paper important les vocalies de dones.

■ Els espais entre dones i l'ampliació del concepte de benestar

Entrats els anys setanta, en la majoria d'associacions de veïns i veïnes es van crear vocalies de dones. Eren grups de dones que sota l'aixopluc de l'entitat van desenvolupar un ventall ampli de pràctiques femenines, que anaven des de l'accés a la informació i els debats sobre la situació de les dones, fins a la lluita per les reivindicacions que se'n derivaven, l'intercanvi d'experiències sobre el coneixement del propi cos, la celebració d'activitats lúdiques o l'or-

ganització de serveis diversos estretament relacionats amb les vides femenines, entre altres. Fou en aquest àmbit de relació entre dones on es desenvoluparen pràctiques pel *ben estar* que a l'arribada de la democràcia obligaren a ampliar les concepcions més tradicionals de les polítiques de l'estat del benestar; unes pràctiques femenines que en l'ordenament jurídic del franquisme podien ser motiu d'empresonament.

Les vocalies de dones es conceberen des del seu inici com espais de dones i entre dones, i amb el temps es mantingueren com a tals. No es crearen, doncs, com a espais mixtos; i la presència masculina, molt inhabitual, era viscuda com una intromissió no desitjada. Amb rapidesa van organitzar-se les coordinacions locals de les vocalies de dones; i les celebracions del 8 de març van contribuir a consolidar aquestes coordinacions. Amb les Jornades Catalanes de la Dona de 1976 se superava l'àmbit municipal i, en molts casos, es presentà la primera ocasió d'entrar en contacte amb el moviment feminista organitzat. Els anys no han esborrat la vivència d'aquella experiència com a excepcional.

Les vocalies de dones es generaren a l'entorn de processos d'una notable diversitat. A l'hora de formar vocalies de dones, les primeres motivacions podien girar entorn de necessitats molt lligades a les vides femenines, com ara la necessitat d'escoles bressol o la reivindicació d'espais verds per a la canalla i la gent gran. La trobada també podia centrar-se en debatre temes relacionats amb l'educació de les criatures, la salut, l'alimentació, etc. I és interessant destacar un altre procés de creació de vocalies de dones a l'entorn de les futures escoles per a persones adultes que en aquells anys s'estaven començant a crear en molts barris, un fet que té a veure amb el desig històric femení d'accés a la pròpia instrucció¹³, i amb la mediació que tantes mares havien sabut exercir en el si dels nuclis familiars perquè les seves filles poguessin estudiar o continuar estudiant¹⁴; em refereixo a la formació d'es-

¹³ Sobre aquesta perspectiva històrica podeu veure, entre d'altres obres, Segura Graiño (1996).

¹⁴ En el marc d'una anàlisi comparativa dels processos que entre famílies treballadores expliquen les trajectòries socials femenines i masculines en edats joves, Cristina Borderías posa en relleu que fins l'últim terç del segle xx, havien estat les xarxes femenines familiars les que es mobilitzaven, també en la consecució de recursos econòmics, per fer possible l'accés continuat a la instrucció per part de les filles, nétes, germanes petites (Borderías, 1991).

coles de dones, d'espais informals entre dones per aprendre a llegir i escriure o per millorar els coneixements més relacionats amb la cultura escrita¹⁵. Entre les activitats de les vocalies de dones, els components lúdics i festius sempre hi tingueren el seu lloc. I des de l'inici s'apuntà una manera diferent de fer política que es traduï en una pràctica nova a l'època: les activitats sempre s'acompanyaven de servei de guarderia.

Fos quin fos el procés de creació de les vocalies, els nuclis impulsors acostumaren a constituir-lo dones que ja participaven en les activitats de les associacions de veïns i veïnes; i quan entre elles hi havia alguna d'aquelles dones que en els anys seixanta s'havia iniciat en la lluita solidària amb la gent empresonada, el seu rol promotor era palès. Així mateix, des de les vocalies de dones s'activaren novament les xarxes que connectaven amb les advocades vinculades a aquella anterior lluita solidària, a les que es va recórrer perquè actuessin de conferenciants o d'assessores, i perquè, al seu torn, connectessin amb professionals d'altres disciplines, especialment de la salut, segons fossin els temes a tractar o els serveis que es volien oferir. Algunes vocalies també organitzaven serveis semiclandestins d'atenció a dones en situacions personals especialment delicades (separacions matrimonials, violència domèstica, informació sobre avortaments, etc.).

Pel que fa a les pràctiques de relació que es donaren a l'entorn d'aquells espais entre dones —en els quals es generaren i circularen les relacions d'autoritat que anys després el pensament feminista ha anomenat com a tals¹⁶—, des d'una perspectiva més general voldria posar en relleu un aspecte que es derivava precisament de la qualitat d'aquelles pràctiques de relació. Es tracta d'un aspecte que incidia molt favorablement en un dels processos socials rellevants a l'època: els processos d'integració social que estava protagonitzant la població immigrada. Em refereixo a les experiències positives de relació intercultural que, en aquells espais, es donaren entre dones¹⁷ immigrades i no immigrades, que contrarestaven les experiències negatives que, en una o altra

¹⁵ Vull esmentar aquí a Maria Mercè Romans, recentment desapareguda, que fou pionera a Catalunya en la creació de les Escoles per a Persones Adultes.

¹⁶ El primer tractament monogràfic sobre el tema de l'autoritat femenina en el nostre país el publicà la revista *Duoda* (Cigarini, Jourdan, Muraro, Otero Vidal, Ruiz Roig, Botinas, i Cabaleiro, 1994).

¹⁷ Insisteixo en el caràcter positiu de les relacions interculturals perquè es tracta d'una de les condicions que propicien els processos d'integració social (San Román, 2004).

mesura, moltes dones immigrades havien experimentat en àmbits com el laboral, el de les gestions derivades dels treballs d'atenció i cura a les persones, etc. En canvi, les vocalies de dones molt sovint foren enriquidors espais d'interètnicitat¹⁸, tant entre dones del mateix barri d'origen andalús, extremeny, castellà, gallec, etc., i també català, com amb les professionals, molt sovint d'origen català, que atenien aquells serveis semiclandestins d'atenció a les dones, com amb dones que eren convidades a fer xerrades, etc.

És interessant destacar que, si bé les reivindicacions d'escoles bressol o d'espais enjardinats fàcilment podien passar a ser mixtes, les reivindicacions que el moviment feminista resumia com *el dret al propi cos*, eren, en canvi, específicament femenines. I en aquest àmbit les dones dels anys setanta van introduir modificacions de gran importància en la concepció del benestar. Van partir de les seves necessitats i les convertiren en aspiracions de *ben estar*. Des del desig de poder decidir sobre el seu propi cos, les dones aconseguiren ampliar la concepció de benestar en aspectes inèdits relacionats amb la sexualitat, la concepció i la contracepció, aspectes posats en comú i divulgats en les vocalies de dones. Amb l'arribada de la democràcia als ajuntaments, sobretot en municipis amb governs d'esquerres, aquestes aspiracions es convertiren en realitat a partir de les successives creacions de centres de planificació familiar, de la mà de les dones¹⁹. Els centres de planificació familiar, que foren una consecució molt celebrada, van ser els predecessors dels actuals Serveis d'Atenció a la Dona dels Centres d'Atenció Primària, que a ningú se li acudeix qüestionar avui, exercits el més sovint per dones professionals.

De la transformació de les vides femenines, lligada amb l'experiència de participar en les vocalies de dones, es derivaren canvis substancials en les relacions de parella i en el coneixement del propi cos, tant pel que feia a la necessitat de canviar les lleis, en especial les relacionades amb la pàtria potestat i el dret al divorci, com a multitud d'aspectes de la vida quotidiana: des de la intervenció masculina en els treballs domèstics o la manifestació de la veu

¹⁸ Cal assenyalar que aquesta possibilitat de relacions interètniques fou un fet extensiu als moviments veïnals en general i, més precisament, als seus col·lectius organitzats.

¹⁹ L'estudi d'Irene Gràcia Fernández (1999) sobre el Baix Llobregat dóna idea de l'abast i la significació d'aquesta reivindicació. Astelarra (2005), en el marc de la seva recerca d'àmbit estatal sobre les polítiques d'igualtat, també recull aquella consecució, precisant, però, que foren ajuntaments d'esquerres els qui la materialitzaren.

femenina en la presa de decisions, fins a la llibertat per poder tenir els propis espais com a dones i tenir-los fora de casa, el descobriment en molts casos de la pròpia sexualitat, l'accés als sistemes anticonceptius, etc. I tot això emmarcat en la perspectiva de la no discriminació femenina, de què totes les dones havien de poder tenir accés a treballs remunerats dignes i accés a la instrucció en tots els seus nivells reglats.

El fet fou que, a l'entorn d'aquells espais entre dones, s'obriren pràctiques de llibertat femenina sense retorn. En la mesura en què es vegi el paper de les vocalies de dones com a espais de creixement entre dones, a partir de la pràctica de les relacions d'autoritat, es pot entendre el grau de subversió de l'ordre establert que elles estaven protagonitzant o, dit d'una altra manera, la capacitat de posar ordre a la vida que elles van aconseguir materialitzar.

En l'estudi de les migracions femenines sota el franquisme que estic duent a terme, es posa de manifest com aquestes pràctiques de llibertat femenina van circular pels camps migratoris, pels espais relacionals construïts per les xarxes femenines que lligaven les dones emigrades amb les dels llocs d'origen. El dret al divorci, els sistemes anticonceptius, el trencament de rutines històriques de servei al marit, etc., eren temes de conversa entre parentes, amigues o veïnes d'aquí i d'allà: "A mí me decían que me había vuelto muy revolucionaria", recordava una dona, tot rient, en referir-se a les converses entre dones quan anava al seu poble. L'impacte que en els pobles d'origen generaven les idees i reivindicacions del moviment feminista, de la mà de dones immigrades, dóna idea de la profunditat dels canvis en joc en aquell context històric; i és destacable la faceta de la divulgació de nous elements del concepte de benestar en territoris aliens als moviments socials dels anys setanta.

De la mateixa manera que fou destacable el paper de les dones immigrades en l'emergència i l'extensió dels moviments socials dels anys setanta a Catalunya, així com també ho fou en el disseny de polítiques pel benestar de les persones que es materialitzarien amb l'arribada de la democràcia, alhora la seva participació en aquells moviments afavorí de forma rellevant els processos d'integració social i d'arrelament a la societat catalana. Així mateix, l'auge que en aquells anys assolí el moviment feminista, no sols va contribuir decisivament al protagonisme femení, sinó que potencià la creació d'espais de dones, també a la majoria de barris d'immigració, que es convertiren en espais de llibertat femenina.

Aquelles pràctiques de llibertat femenina dels anys setanta han contribuït, al seu torn, a fer realitat l'àmplia participació femenina en els moviments socials de la democràcia, així com també a la proliferació d'espais de dones, d'una gran diversitat, des dels anys vuitanta ençà. La consecució d'un dels principals objectius dels moviments socials dels anys setanta en l'àmbit municipal, que es traduí en el fet que els homes, principalment, entressin democràticament als ajuntaments²⁰, no s'acompanyà del "retorn de les dones cap a casa"²¹, tal com succeeix en moltes ocasions quan es tracta de contextos històrics excepcionals, com de fet ho foren els anys de la transició política.

■ Referències

- ASTELARRA, Judith (2005): *Veinte años de políticas de igualdad*, Madrid, Ediciones Cátedra, col. Feminismos.
- BORDERÍAS, Cristina (1991): "Proyectos, estrategias familiares y trayectorias sociales femeninas", a Joan Prat, Ubaldo Martínez, Jesús Contreras i Isidoro Moreno (eds.), *Antropología de los pueblos de España*, Madrid, Taurus Ediciones: 475-484.
- BORDERÍAS, Cristina, BORRELL, Mónica, IBARZ, Jordi i VILLAR, Conchi (2003): "Los eslabones perdidos del sindicalismo democrático: la militancia femenina en las CCOO de Catalunya durante el franquismo", *Historia Contemporánea*, 26: 161-206.
- CARDELÚS, Jordi, PASCUAL DE SANS, Àngels i SOLANA SOLANA, Miguel (1999): *Migracions, activitat econòmica i poblament a Espanya*, Bellaterra, UAB, col. Ciència i Técnica 15.
- CIGARINI, Lia., JOURDAN, Clara, MURARO, Luisa, OTERO VIDAL, Montserrat, RUIZ ROIG, Teresa, BOTINAS Elena i CABAILEIRO, Júlia (1994): "Autoritat femenina / llibertat femenina. Tema Monogràfic", *Duoda, Revista d'Estudis Feministes*, 7: 55-142.
- CUCO, Josepa (2004): *Antropología urbana*, Barcelona, Ariel.
- GRÀCIA FERNÁNDEZ, Irene (1998): "Els centres de 'planning' del Baix Llobregat: la seva creació, la seva història", *Materials del Baix Llobregat*, 4: 29-37.
- HUERTAS, Joseph María i ANDREU, Marc (1996): *Barcelona en lluita (el moviment urbà 1965-1996)*, Barcelona, FAVB.

²⁰ Pel que fa als ajuntaments, la persistència d'aquesta tendència queda ben reflectida a les dades de l'Institut de la Mujer, entre d'altres, que ha analitzat Astelarra (2005: 378): després de 5 i 6 celebracions d'eleccions municipals, tan sols entre un 15% i un 18% de dones són regidores a Catalunya.

²¹ Per a una anàlisi rigorosa sobre el tema, vegeu Saltzman (1989).

- MORENO SARDÀ, Amparo (2002): “Sociabilidad femenina y feminista en la implantación de la sociedad de consumo (los años sesenta y setenta)” a Danièle Bussy-Genevois (dir.), *Les espagnoles dans l'histoire. Une sociabilité démocratique (XIXe-XXe siècles)*, Presses Universitaires de Vincennes: 237-255.
- PARRAMON, Clara (2000): *Similituds i diferències. La immigració dels anys 60 a l'Hospitalet*, l'Hospitalet, CELH.

PARRAMON, Clara (2002): “Las diferencias y las similitudes que no interesan” a Aurora González Echevarría i José Luis Molina (coords.), *Abriendo surcos en la tierra*, Bellaterra, UAB, Publicacions d'Antropologia Cultural: 301-325.

PUIG i VALLS, Angelina. (1995): “La Guerra Civil espanyola, una causa de l'emigració andalusa en la dècada dels anys cinquanta?”, *Recerques*, 31: 53-69.
- RUIZ FRANCO, Maria Rosario (2002): “La Asociación Española de Mujeres Juristas durante el Franquismo”, a Danièle Bussy Genevois (dir.), *Les espagnoles dans l'histoire. Une sociabilité démocratique (XIXe-XXe siècles)*, Presses Universitaires de Vincennes: 169-185.
- SALTZMAN, Janet (1989): *Equidad y género. Una teoría integrada de estabilidad y cambio*, Madrid, Cátedra, col. Feminismos.

SAN ROMÁN, T. (2004): *Sueños africanos para una escuela catalana*, Bellaterra, UAB.

SEGURA GRAIÑO, Cristina (ed.) (1996): *De leer a escribir I. La educación de las mujeres: ¿Libertad o subordinación?*, Madrid, A.C. Al-Mudayna, col. Laya 16.

SEGURA SORIANO, Isabel (1998): *Dones de l'Hospitalet. Itineraris històrics*, l'Hospitalet de Llobregat, l'Ajuntament.
- TRAYNER, Mari Pau (2002): “Les dones de Can Serra de l'Hospitalet. De les lluites reivindicatives dels anys 1980-90 a la nova situació social, vint anys després”, a Cristina Borderías (ed.) i Soledad Bengoechea (coord.), *Les dones i la història al Baix Llobregat*, 2, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat: 119-169.
- VALLE, Teresa del (1997): *Andamios para una nueva ciudad. Lecturas desde la antropología*, Madrid, Cátedra, col. Feminismos.